

**KALUNGGUHAN WANODYA SAJRONE KUMPULAN CERKAK MBOK SAH
ANGGITANE FITRI GUNAWAN
(TINTINGAN FEMINISME)**

Citra Nanda Audea Ajasta

Pembimbing: Dra. Suwarni, M.Pd.

S-1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa)

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Surabaya

citraajasta@mhs.unesa.ac.id

Abstrak

Kumpulan Cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan yaiku salah sawijine wujud karya sastra Jawa Modern kang menehi gambaran ngenani kalungguhan paraga wanodya. Saben cerkake ndadekake wanodya minangka paraga kang nindakake sawijining pakaryan saengga mujudake kalungguhane. Mula underaning panlitene yaiku; (1) kepriye watak paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak* MS anggitane Fitri Gunawan, (2) kepriye kalungguhan paraga wanodya, (3) kepriye patrap paraga priya marang paraga wanodya. Jumbuh karo underan kasebut, ancane panliten yaiku: (1) njlentrehake watak paraga wanodya (2) njlentrehake kalungguhan paraga wanodya, (3) njlentrehake patrap paraga priya marang paraga wanodya. Paedahe panliten iki kanggo nambahi kawruh ngenani kalungguhan wanodya sajrone kumpulan cerkak kanthi tintingan feminisme.

Panliten iki nggunakake teori feminisme liberal kang ngandharake yen wanodya kudu antuk hak-hake kanthi nindakake kalungguhane ing njabane omah lan njero omah. Metodhe kang digunakake yaiku dheskriptif kualitatif. Sumber dhata kang digunakake yaiku arupa 10 cerkak sajrone *kumpulan cerkak* MS. Dhatane panliten iki arupa tembung lan ukara kang sesambungan karo underaning panliten. Tatacara nglumpukake dhata nggunakake metodhe studi kapustakan yaiku pilih lan maca banjur nyathet dhata kang laras karo panliten. Tatacara ngolah dhata nggunakake metodhe dheskriptif analisis.

Asil panliten iki yaiku ngandharake (1) watak paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak* MS kang diperang dadi watak alus, ayu, *emosional*, lan *keibuan*, (2) kalungguhan paraga wanodya kang diperang dadi loro yaiku tradhisional lan mandhiri. Wanodya tradhisional diwujudake minangka ibu, anak, lan bojo. Dene wanodya mandhiri minangka pendhidhik, panyerat, abdi, lan PNS, (3) Patrap paraga priya marang wanodya kang diperang dadi loro yaiku becik lan ala. Patra becik diwujudake kanthi seneng ngelem, trapsila, lan sareh. Patrap ala diwujudake kanthi mara tangan, ngamuk, lan ngunggulake wanodya liya.

PURWAKA

Landhesan Panliten

Wanodya yaiku minangka pawongan kang nduweni kalungguhan sajrone panguripane masyarakat, kalungguhane durung mesthi diduweni lan bisa ditindakake dening priya saengga tansah narik kawigeten sarta nuwuhake panduga saka bab kasebut. Pandugane bisa ala lan becik awujud prakara-prakara ngenani wanodya. Perkara kasebut banjur ndadekake wanodya kapengin mapanane kalungguhane laras karo priya. Salah siji tumindak kang ditindakake dening wanodya supaya anane pepadhan karo priya yaiku wanodya kang nindakake pakaryan ing njabane omah saliyané pakaryane kang ditindakake sajrone bale wisma yaiku wanodya makarya.

Pamawase masyarakat Jawa ngenani wanodya iki isih ana sesambungane karo budaya Jawa kang

nganggep wanodya minangka garwa, kanca wingking, lan sigaraning nyawa, nanging luwih dianggep padha drajate kanthi unen-unen sigaraning nyawa. Masyarakat Jawa kang diandharake dening Widayati (2015:1) yaiku saklompok manungsa Jawa kang padha srawung utawa *interaksi*. Pangerten garwa dhewe saka andharane Handayani & Noviyanto (2004:120) ora mung kanca wingking, nanging uga ditegesi minangka sigaraning nyawa. Teges sigaraning nyawa iki katon nyata menehi gambaran kalungguhan kang laras lan luwih padha drajate tinimbang kanca wingking.

Sisih liyane ngenani wanodya ora mung dadi garwa, kanca wingking, lan sigaraning nyawa nanging wanodya uga nduweni daya kang bisa didudohake *eksistensine* marang publik, saengga ora bisa disepelekake. Bab kasebut kang njalari tuwuhe gerakan feminisme. Endraswara (2013:146) ngandharake dhasar pamikiran sajrone panliten

sastra kanthi pamawas feminis yaiku upaya pangerten kalungguhane wanodya kayata didudohake sajrone karya sastra.

Karya sastra kang nyritakake ngenani wanodya mesthi ora ana enteke amarga ndadekake kalungguhane minangka salah siji tema kang akeh dipilih kanggo diteliti. Kanthi anane cecaturan kang sesambungan ngenani sastra lan wanodya kasebut, mesthi diadhepake karo telung bageyan. Sepisan yaiku pangripta wanodya, kaloro ngenani paraga wanodya kang diripta dening paraga priya, katelu yaiku pamaos wanodya. Kayata salah siji karya sastra kang pangriptane wanodya awujud kumpulan cerkak lan bakal dadi objek ing panliten iki kanthi irah-irahan *Kumpulan Cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan* terbit taun 2015. Cerkak-cekake kapacak ing majalah Basa Jawa kayata *Panjebar Semangat, Jaya Baya*, lan *Darmajati*. Cacahe cerkake ana sepuluh kang irah-irahane *Bledug, Tresnaku Cawang Loro, Ibu Kota, Jlantah, Kecedhen Empyak, Maratuwa, Mbok Sah, Pojok, Tukang Jait*, lan *Wong Lanang*.

Pangripta kumpulan cerkak MS iki yaiku Fitri Gunawan kang minangka sastrawan Jawa. Panjenengane kerep ngasilake karya sastra Jawa ora mung cerkak nanging uga novel, cerbung, lan crita bocah. Salah siji karyane kang awujud novel iki irah-irahane yaiku *Ing Manila Tresnaku Kelara-lara*. Pangripta iki sajrone nulis fiksi luwih seneng nggunakake jeneng singlon kayata Fitri Gunawan iki kang kajupuk saka jeneng kaloro anake yaiku Fitri lan Gunawan. Pensiunan pegawe negri iki nduweni asma asli yaiku Kushartati kang miyos ing Kediri tanggal 20 Mei 1948.

Kumpulan Cerkak MS nyritakake kauripan paraga wanodya. Cerkak kapisan kanthi irah-irahan *Bledug* nyritakake ngenani pamikiran beda ibu lan anak ngenani urip ing kutha lan desa. Kaloro yaiku TCL nyritakake Indah kang minangka guru kanthi manggon sajrone rong pilihan antarane tresna lan tanggung jawab. Katelu yaiku cerkak IB nyritakake perjuwangan Sita golek gaweyan ing Jakarta. Kapapat yaiku *Jlantah* nyritakake paraga ibu kang mbelani anake saka tumindak alane bapak kuwalone. Kalima cerkak KE nyritakake Rety kang nduweni kekarapan nanging ora disarujuki dening sisihane nganti nuwuhake prakara sajrone bale wisma. Cerkak nomer nem *Maratuwa* nyritakake kauripan bale wismane Win lan Wirawan. Kapitu cerkak MS nyritakake Ponisah kang makarya minangka abdi dalem. Cerkak kapitu *Pojok* nyritakake uripe mahasiswa jenenge Nina ing kutha Bandung. Cerkak kasanga yaiku TJ nyritakake Desti, wanodya kantor kang ketemu karo Herlambang. Kapitu yaiku WL nyritakake Mardi kang sepisan ketemu bojone sing jenenge Narti lan kauripan

bale wisma kekarone. Mula, objek kumpulan cerkak MS kang cundhuk karo paraga wanodya bakal ditintingi nggunakake tintingan feminisme.

Salah sawijining unsur kang cundhuk sajrone karya sastra Jawa yaiku anane paraga wanodya kang nduwe kalungguhane wigati ing crita (Suwarni, 2018:196). Salah sijine yaiku kalungguhan paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak MS*. Paraga wanodya kasebut nduweni kalungguhan dhewe-dhewe ing saben critane saengga bakal diteliti kanthi tintingan feminisme. Sepisan ngenani watak paraga wanodya, kaloro kalungguhan paraga wanodya, lan katelu ngenani patrap paraga priya marang paraga wanodya. Tujuwan niti katelu bab kasebut yaiku supaya ngerti kalungguhan paraga wanodya kang digambarake sajrone cerkak kasebut.

Underane Panliten

Adhedhasar lelandhesan panliten kang wis diandharake, mula bisa dirumusake underane panliten yaiku:

- 1) Kepriye watak paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*?
- 2) Kepriye kalungguhan paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*?
- 3) Kepriye patrap paraga priya marang paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*?

Ancase Panliten

Adhedhasar underane panliten ing ndhuwur mula bisa dimangerteni ancane panliten yaiku:

- 1) Ngandharake watak paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*.
- 2) Ngandharake kalungguhan paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*.
- 3) Ngandharake patrap paraga priya marang paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*.

Paedahe Panliten

Asile panliten Kalungguhan Wanodya sajrone *Kumpulan Cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan* nduweni paedah:

- 1) Tumrap panliti dikarepake bisa nambahi kawruh ngenani kalungguhan wanodya.
- 2) Tumrap sastra Jawa dikarepake bisa nambah sumbangsih marang pangrembakane panliten sastra Jawa modern kanthi tintingan feminisme.

- 3) Tumrap pasinaon sastra dikarepake bisa dadi bahan kanggo ngrembakake pasinaon kang nengenake ngenani apresiasi karya sastra.
- 4) Tumrap pamaos dikarepake bisa nambahi pangerten kang ngrembug kumpulan cerkak kanthi tintingan feminisme, mligine ngenani kalungguhan wanodya.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Feminisme

Feminisme yaiku pamikiran kang nyengkuyung gerakan feminis. Tegese gerakan kang ngangkat drajat lan kalungguhane wanodya supaya ora antuk dheskriminatif kanthi cara diasorake nanging wis diajeni lan diwenehi waktu kanggo mandhiri (Darni, 2016:179-180). Feminisme uga kalebu gerakan wanodya kanggo nolak sakabehe bab kang di *marginalisasi*, *subordinasi*, lan diasorake dening kabudayan sing luwih katon, ing sawernane bidhang panguripan kayata politik, ekonomi, lan sosial umume. Gerakan kasebut ora minangka papan tumrap wanodya mbalela saengga ora nampa kodrae Gusti nanging sawijine upaya kang tujuwane supaya ora *dieksplotasi* saengga bisa ndadekake kalungguhane wanodya sadrajat karo priya. Sadrajat tegese antuk hak-hake nanging tetep nindakake kuwajibane minangka kodrade wanodya (Ratna, 2013:184).

Darni (2005:7) ngandharake ana telung ancangan sajrone feminisme, yaiku feminisme radhikal, feminisme liberal, lan feminisme sosialis. Katelune nduweni pamawas lan cara kerja kang beda. Ancangan-ancangan kasebut bakal diandharake ing ngisor iki.

Feminisme Radhikal

Radhikal yaiku aliran kang paling ekstrim saka katelu pamarekan kang ana. Feminisme radhikal ora mung nuntut anane pepadhan hak wae nanging uga nuntut anane pepadhan seksual. Feminisme radhikal nduwe loro konsep utama yaiku patriarki lan seksualitas. Istilah *patriarki* wiwitane digunakake dening Weber kang mligine menehi kabegjan marang bapak amarga kalungguhane sajrone bale wisma ndhominasi anggota kulawargane (Saptari sajrone Darni, 2007:7).

Feminisme radhikal uga nuntut ngenani hak kang digunakake nemtokake seks dening sasama wanodya utawa diarani lesbi. Feminisme radhikal kapunjer dening sistem seks utawa gender. Bab kasebut laras karo andharane Tong (2010:69) yaiku supaya bisa diperang minangka sawijine feminis radhikal, para feminis kudu yakin yen sistem seks utawa gender nyebabake dhasar dadine tekanan marang sisih wanodya.

Feminisme Liberal

Dhasar pamikiran feminisme liberal yaiku ora ana pambeda antarane priya lan wanodya amarga kekarone kudu nduweni hak kang padha. Bab kasebut disengkuyung dening Darni (2005:8) kang ngandharake feminisme liberal nduweni pamanggih yen dhiskriminasi bisa diilangake lan katimpangan sosial tumrap gender kelaksanan kanthi cara loro yaiku, pendhidhikan lan kalodhangan makarya. Wanodya kudu diwenehi waktu kanggo antuk pendhidhikan lan antuk kalodhangan makarya kang padha karo priya.

Feminisme liberal tansah ngrembaka ing lumakune jaman kanthi diwiwiti abad 18 kang nduweni pamikiran yen wanodya kudu antuk pendhidhikan laras karo priya. Ing abad 19 pamikiran feminisme liberal yaiku wanodya kudu nduweni hak politik lan kasempatan ekonomi kang laras karo priya kanthi nindakake pakaryan sajabané omah kang kalebu kalungguhan dhomestik, kajaba nindakake pakaryan bale wisma. Yen pamikiran feminisme liberal ing taun rong puluh yaiku nuntut hak-hak kang diduweni dening wanodya saengga antarane wanodya lan priya dianggep padha (Tong, 2010:18-45)

Feminisme Sosialis

Feminisme sosialis negesake kang dadi sebab dhasar anane tekanan marang wanodya ora amarga *kelasisme* utawa *seksisme* wujudé awake, nanging sawijine sesambungan kang ora ringkes antara *kapitalisme* lan *patriarkhi* (Tong, 2010:139). *Kapitalisme* dhewe tegese sistem ekonomi kang nggayutake indhustri dhagang lan piranti modern, dene *patriarkhi* yaiku budaya kang nganggèp priya luwih. Mula *patriarkhi* dadi dhominasi saengga bisa ana *kapitalisme*. Pangerten kapitalisme saka panemune Darni (2007:10) yaiku sistem ekonomi kang menehi kalodhangan tumrap *pemilik modal* kanggo nglakokake bisnise kanthi bebas sajrone nggolek kauntungan.

Feminisme sosialis sajrone panemune Darni (2005:9) yaiku nggayutake sistem *kapitalisme* kang mujudake dhominasi priya. Kanthi pamawas kasebut, feminisme sosial luwih wigati karo maneka wujudé *patriarki* lan pambegayan pakaryan kanthi cara *seksual* amarga kalorone ora bisa dipisahake kanthi modhus asile masyarakat.

Watak Paraga

Watak ora mung digunakake minangka siji teges. Sepisan watak digunakake kanggo paring pangira-ira marang barang-barang lan manungsa. Kaloro watak nduweni teges rangkep yaiku teges normatif lan dheskriptif. Teges *normatif* yaiku *sikap*, tindak-tanduk, lan tumindake dideleng saka sisih

norma-norma sosial yaiku ora apik Alwisol (2014:1-2). Paraga crita (*character*) yaiku, mujudake pawongan kang diandharake ing sawijining karya naratif utawa drama kang ditafsirake dening pamaos nduweni kualitas moral lan greget tartamtu kayata kang kagambar ing tuturane lan sawijine tumindake (Abrams sajroning Nurgiyantoro, 2007:165-166).

Watak kang tumempel marang wanodya lan priya ing konstruksi sosial lan budaya yaiku wanodya kang alus, welas asih, *emosional*, utawa *keibuan*. Yen priya dianggep kuwat, *rasional*, lanang, prakasa (Fakih, 2013:8). Watak alus disebabake anane pakulinan wiwit lair kang ana pangaribawane karo emosi, visi, lan idheologi. Mula wanodya kudu alus tuturan sarta tumindake sajrone sosialisasi karo wong liya (Fakih, 2013:10). Watak *emosional* yaiku anane anggepan yen wanodya ora bisa dadi pimpinan, akibate nuwuhake patrap kang mapanake ing posisi ora penting amarga luwih ngutamakake pangrasane (Fakih, 2013:15). Watak *keibuan* diduweni dening wanodya kang wis dadi ibu banjur ngopeni anak-anake (Fakih, 2013:111).

Kalungguhan Wanodya

Wanodya nduweni kalungguhan kang luwung gedhe sajrone panguripan kulawarga sarta masyarakat. Wanodya kang bisa nggawe kaciptane kabagyan lan kasedhihan sajrone kulawarga sarta masyarakat kalebu yen diwenahi kalodhangan saengga bisa melu berjuwang kanggo bangsa lan negarane. Mula luwih pantes yen unen-unen *surga dibawah telapak kaki ibu* minangka panyengkuyung saka kalungguhan kang diduweni sajrone kauripan ing masyarakat. Amarga wanodya dadi panentu rukun orane sajrone bale wisma (Masdani sajrone Suwarni, 2018:193).

Saperangan kalungguhan kang diduweni dening wanodya sajrone masyarakat yaiku minangka ibu, bojo, objek seks, kenya endel, randha kesepen, lan wanodya kang njaluk diladeni. Kalungguhan kasebut miturut Ferguson diduweni dening wanodya tradhisional. Wanodya kang nduweni kalungguhan tradhisional asring manggon ing saburine priya, ora laras karo priya saengga diasorake dening priya. Kalungguhan sabanjure yaiku minangka wanodya makarya kang diarani wanodya mandhiri. Tegese yaiku wanodya kang makarya sajabane omah, bisa nyukupi kabutuhane dhewe (Darni, 2016:26).

Wanodya Tradhisional

Tetep ing omah, nggulawentah anak, lan makarya pakakaryan bale wisma sarta gumantung minangka titikane wanodya tradhisional. Unen-unen Jawa *swarga nunut neraka katut, wanodya iku*

minangka kanca wingking uga mapanake kalungguhan kang diduweni. Wanodya kang kaya mangkono dianggep ora mandhiri saka sisih ekonomi amarga gumantung marang priya kanggo nyukupi kabutuhane. Mula dianggep ora nduwe nile kajaba nglairake ana (Gilman sajrone Darni, 2016:27).

Wanodya Mandhiri

Wanodya mandhiri yaiku wanodya kang bisa nyukupi kabutuhane dhewe. Sawijine dalan kanggo nyukupi kabutuhane yaiku kanthi cara makarya. Wanodya makarya tujuwane supaya bisa metu saka dhominasi ekonomi kang asring disandhang dening wanodya. Kalungguhan wanodya mandhiri cundhuk karo idheologi feminisme. Wanodya mandhiri ora bisa uwal sawutuhe saka kalungguhane minangka wanodya tradhisional amarga isih kuwate daya pangaribawane nile-nile tradhisional. Mula wanodya nduweni kalungguhan gandha yaiku minangka ibu lan bojo, uga kalungguhan minangka wanodya karir utawa makarya (Darni, 2007:31).

Para wanodya mandhiri, kang makarya sajabane omah lan pikantuk bayaran utawa nindakake bisnise ing omah lan ing njabane omah, umume nduweni kalungguhan gandha. Saliyane nindakake pakaryan ing njaba omah uga nindakake pakaryan bale wisma minangka ibu kang ngopeni anak lan ngladeni bojone. Kamangka dheweke nduwe tenaga abdi dalem, ana pakaryan-pakaryan bale wisma kang kudu ditindakake dhewe lan ora sakabehe bisa ditindakake abdi dalem. Bab kasebut akeh dilakoni dening wanodya karir saka golongan klas ngisor, utamane buruh pabrik. Saklompok cilik wirausaha wanodya saka klas ndhuwur wae kang ninggalake sakabehe pakaryan bale wisma, ngopeni anak, lan bojo. Pakaryan kang pungkasan kuwi sajrone budaya Jawa isih angel ditinggalake. (Darni, 2016:32).

Patrap

Patrap (*Attitude*) yaiku luwih amba tinimbang pakulinan nanging kurang amba tinimbang watak. Patrap ana kang ciyut nganti amba nanging menawa pakulinan mesthi amba. Patrap beda karo pakulinan lan watak, bab kasebut dideleng amarga disebabake watake kang *evaluatif*. Kayata, patrape priya marang pepadhane hak antara priya lan wanodya bisa diperang kanthi *positif* lan *negatif* utawa becik lan ala (Alwisol, 2014:222-223).

Patrap yaiku mligi marang tumindak lan pamikiran sajrone objek, idhe, swasana utawa nile. Patrap minangka kaluwihan kanggo nindakake tumindak kanthi cara-cara tartamtu marang objek kang antuk patrape (Rakhmat 2004:52).

Lelandhesane Teori

Kanggo njlentrehake bab watak paraga wanodya sajrone kumpulan cerkak MS, digunakake teori saka pamawase (Fakih, 2013:8) kang merang watak ana papat yaiku alus, ayu, *emosional*, utawa *keibuan*. Dadi bab watak kasebut bakal diperang dadi papat miturut teori kang digunakake kasebut.

Sabanjure kanggo njlentrehake bab kalungguhan paraga wanodya sajrone kumpulan cerkak MS, panliten iki nggunakake pamawase Darni (2016:26) kang merang kalungguhan wanodya ana loro yaiku tradhisional lan mandhiri. Pungkasan yaiku bab patrap paraga priya kang didhasari saka kalungguhane paraga wanodya. priya marang pepadhane hak antarane lan wanodya bisa diperang dai loro yaiku *positif* lan *negatif* utawa becik lan ala.

METODHE PANLITEN

Ancangan Panliten

Subjek panliten iki yaiku ngenani *Kalungguhan Wanodya sajrone Kumpulan Cerkak anggitane Fitri Gunawan*. Panliten iki nggunakake metodhe dheskriptif kualitatif. Metodhe dheskriptif kualitatif tegese yaiku dhata kang ditindingi lan asil tintingane awujud fenomena, ora awujud angka-angka utawa koefisien kang ana sesambungane karo variable (Aminuddin, 1990:15). Panliten kanthi metodhe kualitatif luwih mupangatake cara-cara njlentrehake kanthi nengenake sajrone wujud dheskripsi. Dhata kang digunakake dudu arupa angka-angka nanging awujud dheskripsi kanthi ngutamakake proses njlentrehake panliten marang dhata kang ana (Ratna, 2013:64).

Panliten metodhe dheskriptif kualitatif digambarake kanthi cara ndudohake anane kadadeyan-kadadeyan kang ana, banjur dhata kasebut digayutake karo tetembungan utawa ukara kang diperang miturut jinis tartamtu supaya bisa ngasilake dudutan. Siswantoro (2005:56) nganggep yen metodhe dheskriptif bisa ditegesi minangka prosedhur pamecahan prakara kanthi nggambarake kahanan subjek utawa objek panliten (pawongan, lembaga, masyarakat, lan liya-liyane) adhedhasar kasunyatan sing kahanane apa anane. Metodhe dheskriptif kualitatif digunakake sajrone panliten iki amrih bisa menehi gegambaran kanthi cetha, kompleks, lan objektif. Tintingan kang digunakake yaiku feminisme kanthi ngrembug ngenani kalungguhan paraga wanodya sajrone *Kumpulan Cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*. Panliten iki diandharake kanthi telung prakara yaiku watak, kalungguhan, lan patrap paraga priya marang paraga wanodya.

Sumber Dhata

Sumber dhata sajrone panliten iki yaiku *Kumpulan Cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan* kang terbit taun 2015, 89 kaca. Cerkak-cerkak sajrone kumpulan cekak iki kepacak ing majalah *Jaya Baya*, *Panjebar Semangat*, lan *Damarjati*. Sakabehe minangka seratane Fitri Gunawan. Kumpulan cerkak MS iki kacithak dening Azzagrafika, kang manggon ing Jln. Seturan 2 No 128 Caturtunggal, Depok, Sleman. Cerkak-cerkak kang digunakake minangka sumber dhata yaiku sakabehe cerkak kang ana ing kumpulan cerkak MS kang cacahane ana 10 kanthi irah-irahane *Bledug*, *Tresnaku Cawang Loro*, *Ibu Kota*, *Jlantah*, *Kegedhen Empyak*, *Maratuwa*, *Mbok Sah*, *Pojok*, *Tukang Jait*, lan *Wong Lanang*.

Dhata

Dhata sajrone panliten minangka objek sing bakal dianalisis. Sajrone ilmu sastra dhata sing digunakake arupa karya, dhata formal ing panliten sastra awujud tembung, ukara lan wacana (Ratna, 2011:47). Sajrone panliten iki, dhata kang digunakake arupa pacelathon antarane paraga, tembung, ukara, wacana, paragraf, wacana, lan solah bawane paraga ing *Kumpulan Cerkak Mbok Sah anggitane Fitri Gunawan*, sing ana sesambungane karo underane panliten.

Instrumen Panliten

Instrumen panliten yaiku sakabehe piranti kang mbantu lan dipilih kanggo digunakake panliti sajrone kagiyatan nglumpukake dhata saengga kagiyatan kasebut bisa runtut utawa sistematis supaya nggampangake panlitene (Arikunto, 2006:227). Sawijining panliten tansah merlokake instrumen minangka piranti kanggo ngumpulake dhata. Instrumen panliten sajrone panliten iki yaiku panliti dhewe, amarga panliti kang bakal nindakake lan nintingi. Panliti ing panliten iki minangka instrument utama amarga kang nggolek dhata, nganalisis dhata, lan uga nulis panliten iki.

Tatacara Nglumpukake Dhata

Tatacara nglumpukake dhata sajrone panliten kalebu peranan kang wigati amarga saka pangumpulane dhata, panliti bisa ngandharake asil lan dudutan panliten kanthi objektif lan gamblang. Arikunto (2010:266) ngandharake yen nglumpukake dhata nganti ana kang kliru bakal merbawani dhata mligine dudutan bakal kleru. Andharan liya kang diandharan dening Faruk (2012:56-57) yen teknik studi kapustakan digunakake kanggo nemokake maneka sumber kang gegayutan karo dhata panliten.

Ana sawetara tahap-tahap sajrone tata cara nglumpukake data kang kudu ditindakake, antarane yaiku:

- 1) Pilih lan maca kumpulan cerkak kang dadi objek analisis yaiku kumpulan cerkak MS anggitane Fitri Gunawan. Kumpulan cerkak kasebut banjur diwaca bola-bali supaya bisa mangerteni luwih jero unsur-unsur kang arep dianalisis lan pikantuk pemahaman ngenani apa kang satemene digambarake pengarang.
- 2) *Inventarisasi* dhata kanthi nyathet dhata, yaiku nyathet maneka pethikan arupa tembung-tembung lan ukara kang ngrujuk marang underane panliten ngenani kalungguhan wanodya sajrone kumpulan cerkak kasebut.
- 3) *Klasifikasi* dhata kanthi cara milah-milah dhata kang trep lan laras karo underane panliten. Dhata kasebut awujud tembung-tembung lan ukara kang sesambungan karo kalungguhan paraga wanodya.

Tatacara Analisis Dhata

Tata cara analisis dhata kang digunakake sajrone nganalisis *Kumpulan Cerkak Mbok Sah* anggitane Fitri Gunawan yaiku nggunakake metodhe dheskriptif analisis. Miturut Ratna (2013:53), analisis deskriptif yaiku analisis kang ditindakake kanthi cara ngandharake kasunyatan kang kasil ditemokake, banjur diterusake kanthi nindakake tahap analisis. Kanthi nggunakake analisis deskriptif iki, panliti dirasa bisa njlentrehake kanthi cetha dhata-dhata kang ana sesambungane karo objek panliten kanthi *faktual* lan *akurat* uga sarta kanthi pengerten kang cukup. Tata cara analisis dhata sajrone panliten iki yaiku:

- 1) Sadurunge njlentrehake dhata, kang sepisan kudu ditindakake yaiku *identifikasi* dhata kang dipikolehi adhedhasar underane panliten.
- 2) Dhata diperang kanthi adhedhasar ancasa panliten.
- 3) Njlentrehake watak paraga wanodya sajrone *kumpulan cerkak Mbok Sah* anggitane Fitri Gunawan kanthi tintingan feminisme.
- 4) Njlentrehake kalungguhan paraga wanodya.
- 5) Njlentrehake patrap paraga priya marang paraga wanodya.
- 6) Menahi dudutan asil analisis dhata adhedhasar analisis dhata kang wis diandharake.

ANDHARAN ASILE PANLITEN

Watak Paraga Wanodya

Saben wanodya mesthi nduwe watak tartamtu kang dadi dhasar pamikiran nalika nindakake sawijining patrap. Watak kasebut bisa tuwuh amarga anane pakulinan lan kahanan tartamtu kang njalari, saengga bisa dititiki dening pawongan liya

yen watak kasebut diduweni. Kalebu watak wanodya sajrone *Kumpulan Cerkak Mbok Sah* kang digambarake kanthi cetha dening para paraga wanodya. Watak paraga wanodya ing kene diperang dadi papat adhedhasar pamawase Fakihi (2013:8) yaiku watak kang tumempel marang wanodya ing konstruksi sosial lan budaya yaiku watak kang alus, welas asih, *emosional*, utawa *keibuan*.

Alus

Alus tegese yaiku ora goroh, sarwa tata, sareh, ora grusa-grusu saka pitutur lan tumindake (Atmodjo, 1996:12). Wanodya kang nduwe watak alus iki mesthine dikulinakake wiwit cilik nganti bisa tuwuh watak kasebut. Sajrone kumpulan cerkak MS ana paraga loro kang nduweni watak iki kanthi kadhapuk Ibu ing cerkak *Maratuwa* lan Ponisah ing cerkak *Mbok Sah*. Ibu kang nduwe watak alus kasebut digambarake ing pethilan ngisor iki.

... Ibu manthuk karo mesem.

"Suwun ya Nak, wis nampa tilpun kanggo Ibu!"

"Sampun salimrahipun ta, Bu!"

Nalika bali mulih aku kober ngangen-angen patrapku sing sesongaran minangka wanita mergawe kang tansah ribet. Dakkira ibu maratuwa wanita pomahan biasa, jebul ya mergawe kaya aku. Bedane, ibu nguwasai rahasia dhapur, balik aku... (MS, 2015:52)

Pethilan ng ndhuwur menahi katrangan yen ibu nduweni watak alus kanthi diwujudake saka tumindake marang Win. Piyambake ngaturake panuwune marang mantune tanpa ndeleng yen umure luwih sepuh. Kajaba telpun kasebut samesthine ditujukake marang piyambake nanging ditampa dening Win. Aluse ngendikane kasebut ditambahi karo celukan kang nyenengake yaiku "Nak". Sawise ibu ngaturake panuwun, Win ngrasa salah wis nduwen pamikiran lan patrap ala sing nyatane ora bener. Ing pamikire, maratuwane dikira wanodya omahan nanging nyatane piyambake makarya dadi dhosen kang uga nindakake pakarya bale wisma yaiku masak.

Welas Asih

Welas asih yaiku tegese rasa tresna marang liyan (Atmodjo, 1996:424). Rasa tresnane kasebut ora mung marang bojo nanging bisa tresna marang ibu, bapak, anak, mbah, kanca, lan tangga teparone. Pawongan kang nduwe watak kasebut bakal nggawe nyaman wong liya. Paraga wanodya skang nduweni watak welas asih ing kene ana papat yaiku Ibu (*Bledug*), Indah (TCL), Ibu (*Jlantah*), Ponisah, lan

Wresti (MS). Salah siji paraga yaiku Ponisah kang digambarake ing pethilan iki.

"... Pun, cup meneng, niki ndhoge pun meh meteng! Yen ditangisi mengko ra bisa mateng, lho!"

Karo muni ngono Mbok Sah nyangklek aku ing bangkekane, aku nangis nglolo ing pundhake. Tangane Mbok Sah sing kiwa ngrangkul aku, sing tengen malik dadar endhog. (MS, 2015:55)

Ponisah utawa Sah mujudake watak welas asih kanthi tumindake marang bocah kasebut yaiku ngupaya supaya leren nangis. Tumindake arupa nyangklek kajaba piyambake lagi repot nggoreng endhog sing uga kanggo Wresti. Yen ora nduwe watak kasebut mesthi ora bakal bisa menengake bocah cilik kanthi cara mangkana, mesthine bocah kasebut disengaki utawa ora diurusi. Kajaba Sah mung abdi ing kulawarga kasebut lan Wresti uga ora anake dhewe nanging tetep dirumat lan ditresnani kanthi kebak welas asih wis kaya dene putrine dhewe ndadekake bocah limang taun kasebut ngaggep abdine wis kaya ibu kandhung. Prakara kasebut amarga kulina karo Sah Pancen yen wis kulina dirumat wong liya, bocah cilik bakale betah saengga dadi kemanthil.

Emosional

Emosional yaiku anane anggepan yen wanodya ora bisa dadi pimpinan, akibate nuwuhake patrap kang mapanake ing posisi ora penting amarga luwih ngutamakake pangrasane (Fakih, 2013:15). Kanthi watak iki sawijine wanodya gampang ngrasakake maneka rasa ing atine kang disebabake prakara lan prastawa kang ditemoni. *Emosional* iki minangka watak kang gampang kagawa perasaan saengga diwujudake dening paraga wanodya kanthi cara nesu, sedhih, seneng, kuciwa, lan ora tega. Paraga wanodya kang nduweni watak *emosional* ana sanga yaiku Indah (TCL), Sita (IK), Misiyem lan Rety (KE), Ponisah, Wresti, lan Ibu (MS), Nina (*Pojok*), lan Desti (TJ). Salah siji paraga kang nggambarake watak iki yaiku Indah kanthi pethilan ing ngisor iki.

.. sedhela engkas Arjosari, Pacitan banjur ganti kendharaan menyang Punung, ing gigir gunung. Methuki murid-muridku, kang tansah ngantu-ngantu sumbang sihku. Mas Bas, pangapuramu sing gedhe, lan sugeng tindak. Yen ana Kenya liya kang nuju prana, aku rila Mas, najan ing ati krasa lara. Ing dhadhaku mbokmenawa gudrah getih kanthi tangis kelara-lara. Grayah-grayah kaca mripat ireng ing tas, kanggo ndhelikake mripat bendhul. Ing pojok mripat ana Luh satetes. Daklapi. (MS, 2015:18)

Watak emosionale Indah digabarake ing pethilan kasebut nalika dheweke antuk rong pilihan kang abot yaiku tresna lan kuwajiban minangka guru. Yen dheweke milih Herlambang tegese kudu melu menyang luwar negeri banjur ninggalake murid-muride. Dheweke lila yen kudu mungkasi tali tresnane, kamangka kudu medhot tali tresnane. Emosionale Indah diwujudake kanthi tangise nalika sadawane dalan menyang papan mulang. Tangise dadi wujud emosionale amarga babagan kasebut dipikirake kanthi ati kang arupa prakara kang sesambungan karo bab katresnan. Ana uga watak *emosional* kang diwujudake paraga wanodya liya yaiku Rety kanthi ngrasakake lara ati, pethilane kaya mangkene.

"... karepku rak Avanzane dakaturi ngagem Mas Pri, awit aku saiki nganggo Audi iki. Iha kok Mas Pri malah nesu-nesu, jare aku iki kaya kegedhen empyak kurang cagak! Wah, nglarakake ati tenan! ..." (MS, 2015:42)

Lara ati kang dirasakake Rety ing pethilan ndhuwur, mujudake watak *emosional* amarga anane prakara sajrone bale wismane. Prakara kasebut disebabake saka kekarepane tuku montor maneh nanging Pri minangka bojo ora sarujuk lan ora seneng. Kekarepane Rety kasebut kalebu sawijining bab kang ngluwihi kabisane saengga bisa nuwuhake prakara anyar, bab kasebut katon saka unen-unene kang dituturake. Lara ati kang dirasakake dheweke banjur diandharake menyang abdine yaiku Misiyem. Tujuwane yaiku supaya lara ati kang dadi wujud watak *emosional* ora mung diempet lan disingidake nanging bisa dimangerteni dening wong liya.

Keibuan

Keibuan tegese watak kang diduweni dening wanodya sing wis dadi ibu banjur ngopeni anak-anake (Fakih, 2013:111). Watak kasebut tuwuh marang wanodya kang dadi wujud tresnane marang anak. Wanodya kang nduweni watak iki luwih manggon ing wanodya kang wis mangun bale wisma sarta nduwe anak amarga ditujukake tumrap putra lan putrine. Paraga wanodya sajrone cerkak MS kang nduweni watak kasebut kadhapuk ibu ing cerkak *Bledug*, *Jlantah*, *Maratuwa*, lan *Pojok*. Salah siji paraga ibu kang menehi gambaran watak *keibuan* iki ana ing pethilan ngisor saka cerkak *Jlantah*.

"... Pakulinan kang tan kendhat tansah ditindakake ibuku saben esuk, kanthi ngisik-isik sikil, mbiyak kemulku kebak rasa asih. Awit aku seneng yen ibu ngisik-isik sikilku nalika nggugah, ora arang, najan yektine wis tangi, aku malah api-api isih turu, ngarep-arep ibuku nggugah anggonku turu. (MS, 2015:29)

Pethilan ing ndhuwur nuduhake watak *keibuan* ibu kang diwujudake kanthi cara patrape nalika nangekake Budi tangi. Bab kasebut dadi pakulinan saben isuk kang disenengi dening bocah sing isih SD klas lima kasebut. Carane ibu nangen kuwi nggawe rasa ayam amarga didhasari saka watak keibuane marang anak kang ditresnani. Kanthi sabar nangekake anake kang durung bisa tangi dhewe kajaba wis klas lima nganti dadi pakulinan saben dina. Ateges pakulinan kang awujud patrape ibu marang Budi malah nggawe dheweke seneng lan minangka wujud watak *keibuan* kang ditujukake tumrap anak lanange.

Kalungguhan Paraga Wandodya

Kalungguhan wanodya asring ditegesi minangka kuwajiban kang diduweni dening wanodya kang prelu ditindakake sajrone kauripane. Kalungguhan wanodya bisa perang dadi loro yaiku wanodya tradhisional lan mandhiri. Kalungguhan wanodya tradhisional sajrone kumpulan cerkak MS iki nggambarake wanodya kang sesambungan karo bale wisma lan kulawarga, dene wanodya mandhiri digambarake wanodya kang makarya ing njaba omah saengga bisa nyukupi kabutuhane dhewe ora gumantung priya. Ateges nduwe tugas rangkep, nanging bisa direwangi wong liya kanggo ngrampungake lan ngenthengake pakarya bale wismane.

Wanodya Tradhisional

Wanodya tradhisional dikenal minangka wanodya kang nindakake kuwajibane sajrone bale wisma. Kuwajibane minangka wanodya kang nduweni tuntutan supaya bisa ngurus sakabehe kagiyatan ing jero omah. Wanodya tradhisional iki uga asring dingerteni luwih ngurus anak lan bojo, saengga bisa dititiki yen wanodya tradhisional luwih gumantung marang priya. Mula diperang ana telu yaiku ibu, anak, lan bojo.

Ibu

Ibu yaiku wanodya kang wis nglairake pawongan, kang bisa diarani uga wanodya sing wis nduwe bojo (Atmodjo, 1996:126). Ibu uga disebut minangka wong tuwa wanodya kang apa wae bakal ditindakake lan dikurbanake tumrap kabagyan kulawargane. Kalungguhan ibu minangka wanodya tradhisional iki digambarake sajrone tumindake kang awujud pakaryan sing ditindakake. Paraga ibu kang dimaksud ana ing cerkak *Bledug*, *TCL*, *IK*, *Jlantah*, *Maratuwa*, *Pojok*. Salah siji pethilan kang nggambarake kalungguhan minangka ibu ana ing cerkak *IK* kaya iki.

Awit aku pancen durung cekel gawe, lan kanthi dipangestoni ibu, pungkasane aku budhal

tenan. Yen rolas taun kepungkur nadyan elek nggawa cekar dhewe, pisan iki aku numpak Sembrani... (MS, 2015:20)

Sita kang itungane nekad budhal dhewekan golek gaweyan menyang Jakarta kanthi dipangestoni dening ibune. Pangestu saka ibu pancen salah siji babagan kang wigati tumrap anak sajrone arep nindakake kekarepane. Kalungguhane ibu ing kene yaiku paring pangestu tumrap anak amarga wis dadi kuwajibane minangka wong tuwa wanodya menehi pangestu marang anak-anake supaya bisa ngadhepi alangan lan bisa kasil usahane. Paraga ibu liya kang uga menehi gambaran kalungguhan ibu ana ing cerkak *Pojok* kanthi pethilan iki.

... "Bu, ngapa ibu repot-repot mundhutne ngene barang? Iki rak larang?"

"Wit biyen sing jenenge mas-masan ki rak pancen larang! Ning jejere kowe cah wadon, ora pantes yen ora nganggo melik-melik!" (MS, 2015:65)

Kalungguhane ibu kagambar ing pethilan ndhuwur kanthi diwujudake saka tumindake budhal menyang kosane Nina nggawa barang-barang larang. Sawijine ibu kang kapengin nyenengake anak digambarake dening Ibune Nina. Kalungguhane ibu ing cerkak kasebut nggawe senenge anak kang nembe wae kena copet nganti kelangan barang-barange. Ibu ora kepengin ndeleng anake ora nganggo mas-masan amarga miturut piyambake ora pantes yen wanodya katon ota nganggo-nganggo emas.

Anak

Anak yaiku putra turunan kang sepisan (Atmodjo, 1996:12). Tegese kalungguhan anak minangka wanodya tradhisional yaiku kang nindakake pakaryan omahan kalebu mbantu wong tuwa, bisa uga anak wanodya kang isih dadi tanggung jawabe wong tuwa kayata isih sekolah banjur mbutuhake ragad. Paraga wanodya kang nduweni kalungguhan minangka anak sajrone kumpulan cerkak MS iki ana telu yaiku Nina (*Bledug*), Win (*Maratuwa*), lan Nina (*Pojok*). Pethilan kang nggambarake kalungguhan kasebut digambarake paraga ing cerkak *Bledug* kaya ngene.

"Wis Bu, ayo dhahar saanane! Saanane piye, dhendheng ragine didu karo sambel bajak wis mewah! Katambahan turahan endhog asin!"

Bubar madhang Nina korah-korah... (MS, 2015:4)

Sawise mangan, Nina korah-korah bekase mangane lan ibune kang mujudake kalungguhane minangka anak. Pakaryan kasebut bisa wae ditindakake dening ibune, nanging kalungguhane minangka anak ndadekake Nina nindakake

pakaryan korah-korah. Kalungguhan minangka anak kang diduweni Nina kuwi diwujudake kanthi nindakake pakaryan wanodya tradhisional yaiku korah-korah. Pakaryan kasebut biyasa ditindakake wanodya sajrone omah.

Bojo

Bojo yaiku sisihaning wong jejodhoan (Atmodjo, 1996:45). Bojo ing kene minangka wanodya kang nduweni tugas kanggo ngrumat kulawargane. Ana loro paraga wanodya kang nduweni kalungguhan minangka bojo yaiku Win ing cerkak *Maratuwa* lan Narti ing cerkak *Wong Lanang*. Kalungguhan kasebut digambarake paraga Win ing pethilan ngisor iki.

"Wis Mas, ayo ndang dhahar sarapan, aku wis ngelih, je!"

Aku age nanduki sega ing piringe sisihanku, dheweke ndengengek migatekake apa kang sumadya ing meja dhahar.

"Wiuh, kok jangkep temen! Sisihanku jan ayu tenan! Durung nganti dakrewangi dadak wis sediya sarapan kaya ngene!" (MS, 2015:46)

Kalungguhan kang diduweni Win diwujudake kanthi dheweke masak masakan sing dipengeni dening Wirawan. Saliyane iku kalungguhan kasebut uga diwujudake kanthi cara nanduki sisihane. Tumindake kasebut mujudake kalungguhane minangka bojo kanthi nindakake pakaryane wanodya tradhisional yaiku ngopeni bojo. Pakaryan kang ditindakake dening Win awujud masak lan nyepakake sarapan kang kalebu pakaryan sajrone bale wisma.

Wanodya Mandhiri

Wanodya mandhiri yaiku wanodya kang bisa nyukupi kabutuhane dhewe. Salah sawijine dalan kanggo nyukupi kabutuhane kanthi cara makarya (Darni, 2007:31). Wanodya kang nduweni kalungguhan minangka wanodya mandhiri iki nduweni pakaryan kayata minangka pendhidhik, panyerat, abdi, lan PNS nanging kajaba makarya wanodya mandhiri ana uga tetep nindakake pakaryan kang sesambungan karo bale wisma. Pakaryan

Pendhidhik

Wanodya mandhiri kang nduweni kalungguhan minangka pendhidhik yaiku wanodya kang makarya ing donya pendhidhikan kayata guru lan dhosen. Pakaryan kasebut dianggep pakaryan kang mulya amarga bisa mbagi ilmu lan nambahi kawruhe para siswa. Paraga wanodya kang manggon ing kalungguhan minangka guru iki ana lima yaiku Ibu lan Nina (*Bledug*), Indah (TCL), Bu rini (*Jlantah*), Bu Wirati (*Maratuwa*). Kalungguhan

kasebut digambarake salah siji paraga yaiku Bu Wirati ing pethilan iki.

"... Dadi Kowe ki ngira ibuku ora mergawe, ta? Pikiren, ibu ditinggal bapak nalika aku lagi umur 4 wulan! Coba, yen ibu ora cekel gawe, apa bisa nragadi sekolahku, nganti bisa dadi uwong?"

Awit kaget, aku njenggenlek.

"Dadi ibu ki ya pegawe?"

"Ya mung dadi guru, ning nyatane pametu oleh-olehane ya murakabi!" (MS, 2015:49)

Pakaryan minangka dhosen wiwit anake cilik ditindakake dening ibu amarga anane kuwajiban kang kudu ditindakake piyambake yaiku nyekolahake Wirawan. Kalungguhan ibu minangka pendhidhik ditindakake amarga piyambake mbutuhake ragad kanggo nyukupi kabutuhan urip lan sekolahe Wirawan. Ibu kudu makarya kanggo sekolahe anake amarga wis ditinggal seda sisihane. Mula ibu kudu dadi wanodya mandhiri supaya bisa nyukupi kabutuhan kulawarga utamane nyekolahake anak nanging kajaba mergawe, piyambake isih nindakake pakaryane bale wisma arupa ngopeni anake.

Panyerat

Panyerat yaiku pawongan kang nyerat lan ngarang (Atmodjo, 1996:292). Panyerat biyasa dadi sebutan tumrap pawongan kang nindakake pakaryan nyerat kanthi nyuguhake pamikirane sajrone seratane. Paraga wanodya kang nduweni kalungguhan wanodya mandhiri kanthi profesine dadi panyerat ana loro yaiku Ibu sajrone cerkak *Bledug* lan Nina sajrone cerkak *Pojok*. Pethilan saka kalungguhan kasebut digambarake dening Ibu kaya ing ngisor iki.

Anggonku ngetik enggal dakkopi ing dhisket, banjur daklebokake tas pisan, blesek! Naskah asline age dakdelete. Cita bab TKW saka Singapura sing dirampog ing terminal. Ngeres. Anggone nyambut gawe tetaunan, saprelu nggo nragati sekolah anak, jebul ora kumanan. Wonge nganti nangis ndrenginging ing terminal. Ora maido, rampog kang wengis wis ngrampog dina tembene anake TKW. Tujune sisihane wis teka methuk. (MS, 2015:4)

Pethilan ing ndhuwur mujudake kalungguhane ibu minangka panyerat wanodya, yaiku pengin nyuguhake cita ngenani perjuwangane wanodya tumrap anake. Cita kasebut dijupuk ing kauripan nyata kang dipethuki piyambake. Kalungguhan minangka panyerat diduweni dening ibu amarga saliyan piyambake minangka wanodya, ibu uga nyritakake cita kanthi ngangkat tema ngenani wanodya. Pakaryan minangka panyerat minangka pakarya utama nanging sampingane amarga

pakaryan utamane yaiku guru. Tumrap pawongan kang seneng nyerat nanging makarya ing bidhang liya, ndadekake kagiyatan kasebut pakaryan kanggo ngisi kalodhangan waktune.

Abdi

Abdi yaiku wong ngisoran (KBI, 1997:7). Dene abdi kang dimaksud ing kene yaiku wong kang makarya sajrone bale wisma, mula pakaryan iki biyasane ditindakake wanodya. Pakaryan kang ditindakake minangka abdi kasebut bisa arupa nyapu, masak, resik-resik omah, lan pakaryan bale wisma liyane, saengga abdi uga minangka pawongan kang nulung wanodya liya babagan pakaryan bale wisma. Ana loro paraga wanodya kang makarya minangka abdi yaiku Misiyem (KE), Yu Mi (*Maratuwa*), lan Ponisah (MS). Kalungguhan abdi digambarake Misiyem ing pethilan iki.

... aku didhawuhi nggawa apa ta apa. Sing kerep tas gedhe isi map lan kertas-kertas, utawa blanja anggone mundhut ing pasar Gentheng, Surabaya.

"Iki Yem, blanjane, gawanen menyang dhapur! O iya, nggodhoga banyu ing panci nggo masak, ya!"

"Sendika, badhe kangge nggodhog punapa?"

"Kaya adate, daging, nggo ngesop sesuk!" (MS, 2015:37)

Kalungguhane minangka abdi ing kene katon nalika dheweke nindakake pakaryane yaiku njupuk barang-barang ing montor lan nggodhog banyu kanggo masak. Rety kang pancen minangka wanodya mandhiri kang makarya ora bisa nindakake pakaryan omahan amarga nduweni pakaryan liya sanjabane omah. Kalungguhane Misiyem minangka abdi kasebut wigati banget tumrap Rety supaya pakaryan bale wismane bisa rampung kanthi katulung dening Misiyem.

PNS

PNS kang dawane *Pegawai Negeri Sipil* iki tegese pawongan kang makarya marang pamerintah. PNS uga bisa ditegesi yaiku pegawe kang wis cukup syarate saengga bisa diangkat dening pejabat kang wis dipasrahi tugas negara lan digaji kanthi adhedhasar pranatan kang wis ana ing negara. Kalungguhane wanodya minangka PNS kasebut ana ing cerkak kalima kang irah-irahane yaiku KE kanthi kadhapuk jeneng Rety. Pethilane kalungguhan kasebut ana ing ngisor iki.

"... Wis, rilakke bae ditarik tokone, nyatane kowe nunggak telung sasi telung puluh yuta! Bayaranmu minangka pegawe negri ya ora nyamut-nyamut! Terus dadi pemimpin proyek ya ora langgeng! Luwih becik ngono, tinimbang

Kowe mlebu kunjara, wong jaman saiki para koruptor dha dicidhuki!" (MS, 2015:43-44)

Kalungguhane Rety minangka wanodya mandhiri diwujudake kanthi cara makarya dadi PNS. Pakaryan kasebut mujudake kalungguhane Rety ing kulawarga yaiku mbantu sisihane nyukupi kabutuhan kulawarga. Kajaba sisihane dhewe wis makarya, dikarepake kanthi dheweke uga makarya bisa tuku barang kang dipengini kalebu montor sing samesthine tumrap Pri ora nganti kudu nduwe loro. Pri ora seneng marang tumindake bojone kang kredhit montor maneh amarga bisa njalari tuwuhe perkara. Kajaba kekarone padha-padha makarya. Nyatane iya, Rety nunggak mbayar cicilane.

Patrap Priya Marang Paraga Wanodya

Alwisol (2014:222-223) ngandharake yen patrap beda karo pakulinan lan sifat, bab kasebut dideleng disebabake amarga watake kang evaluatif. Kayata, patrape priya marang pepadhane hak antara priya lan wanodya bisa kanthi *positif* lan *negatif* utawa ala lan becik. Anane patrap iki disebabake saka kalungguhan kang diduweni dening wanodya. Ana priya kang mujudake patrap becik sajrone nampa kalungguhan lawan jinise kasebut.

Patrap Becik

Patrap becik yaiku tumindak kang luwih disenengi yaiku seneng nyedhaki, welas asih, lan ngarepake obyek tartamtu (Purwanto, 1998:63). Luwih cethane patrap becik iki tumindak apik kang laras karo nile-nile lan norma-norma kang ana ing uripe masyarakat. Patrap becik ing kene diwujudake dening paraga priya kang seneng ngelem, trapsila, lan sareh.

Seneng Ngelem

Seneng ngelem yaiku ngandharake tembung-tembung pangalem kanggo nuwuhake rasa seneng, nyedhaki, lan nyenengake ati amarga dialembana (Atmodjo, 1996:255). Patrap seneng ngelem ditindakake dening loro paraga priya sajrone yaiku Wirawan (*Maratuwa*) lan Herlambang (TJ). Saka paraga priya sepisan, patrap kasebut ditujukake tumrap wanodya kang minangka bojone. Dene paraga kaloro patrap kasebut ditujukake tumrap wanodya kang nggawe dheweke tuwuh rasa tresna. Ing kene Wirawan nggambarake pethilan nalika dheweke ngelem Win, bojone.

"... Lha wong kowe ki, sing mbokdhisikake nggonmu nesu! Aku ora duwe karep sisihanku dadi koki! Mung dhapur panjurung gelema sinau, apa ta alane? Karepku, yen Kowe prigel masak, minggu-minggu ngene njur Kowe masak dhewe, tur mirasa, iba endahe! Ngono lho, Win, wong ayu sing cugetan! Ora mirasa

ya ora papa, ning yen sing nandangi sisihan rasane beda, lho Jeng!” (MS, 2015:48)

Wirawan ngetokake patrap seneng ngeleme marang bojone kanthi tuturane kang nyenengake ati. Tururan kang nyenengake kasebut tujuwane supaya Win ora salah tampa. Nanging utamane supaya bojone gelem sinau masak, dadi yen wayah libur makarya dheweke bisa masakake Wirawan saengga bisa nyenengake sisihane kasebut. Pakaryan masak kasebut kalebu kalungguhane minangka bojo kang nindakake pakaryan wanodya tradhisional, yaiku makarya sajrone bale wisma.

Trapsila

Trapsila yaiku tata krama kasopanan kang laras karo aturan adat (Atmodjo, 1996:396). Patrap trapsila priya kang dadi wujud unggah-ungguhe priya marang wanodya kasebut digambarake Herlambang sajrone cerkak TJ. Pethilan kang nggambarake patrap kasebut ana ing ngisor iki.

“Ngersakne njaitke ta, Mbak?” pitakone trapsila. Beda karo sing wingi rada clelekan. Sing siki uga rada “melek”.

“Marani jaitan vermak, Mas!” wangsulanku.

“Ana bone, Mbak?”

Aku mung mangsuli, mung ngulungake bon ...” (MS, 2015:70-71)

Pethilan ing ndhuwur mujudake patrap trapsilane Herlambang kanthi cetha nalika ana wanodya kang mara ing papan jaite yaiku Desti. Dhewek nganggep yen Herlambang tata kramane apik lan sopan ora kaya priya sadurunge kang rada clelekan. Tumindake priya sadurunge malah ora nyenengake, nanging malah nggawe dheweke risih. Wanodya kang antuk patrap trapsila saka priya bakale nanggepi kanthi apik, kayata Herlambang minangka priya mujudake patrap trapsila marang Desti, banjur antuk tanggepan apik.

Sareh

Sareh yaiku sabar, ora kesusu, lan ora gampang nesu (Atmodjo, 1996:353). Paraga priya kang mujudake patrap sareh marang wanodya iki yaiku Herlambang (TJ). Priya kasebut sareh kajaba dinesuni kanthi omongan kang ora nyenengake dening paraga Desti. Kalungguhan kang diduweni minangka wanodya mandhiri sing kesel sawise nyambut gawe nuwuhake lara ati nalika ngerti clanane ora katata sawise dipermak. Pethilan patrap sareh Herlambang ana ing ngisor.

... “Ora suwe kok, Mbak! Pinarak bae, sik!” wangsulane kanthi sareh, ora katon nesu najan dakunen-uneni. Aku kepeksa lungguh, awit tas kresekku wis dili ing panggonan kang rada adoh, ora tekan yen dakranggeh. Merga atiku

muring, aku wegah nyawang anggone setlika. (MS, 2015:72)

Pethilan ing ndhuwur mujudake patrap sabar kang diwujudake Herlambang kanthi tetep nyumanggakake Desti, kamangka wis dijudhesi. Patrap sabar kang mujudake patrap becik Herlambang menehi bukti yen priya pancen nduweni kasabaran. Herlambang tetep sabar namba tumindake wanodya kang judhes lan ngunen-uneni dheweke sing ora kepenak. Mangkele Desti disebabake amarga dheweke kesel sawise mulih kerja banjur njupuk clana ing permakan malah kahanan clanane until-untelan.

Patrap Ala

Patrap ala yaiku luwih ngadohi lan ora seneng marang sawijine obyek tartamtu (Purwanto, 1998:63). Sajrone kumpulan cerkak MS, patrap ala paraga priya digambarake amarga anane prakara bebojoan. Ateges wanodya kang antuk patrap ala nduweni kalungguhan minangka bojo kanggo priya. Patrap ala ing kene diperang dadi telu yaiku mara tangan, nesu, lan ngunggulake wanodya liya.

Mara Tangan

Mara tangan yaiku milarani nganggo tangan (Atmodjo, 1996:208). Tumrap wanodya kang dadi kurban tumindak mara tangan iki bakal nuwuhake tatu batin lan fisik utawa awake. Paraga priya kang nggambarake patrap iki yaiku bapak sajrone cerkak *Jlantah*. Mara tangan iki ditujukake marang ibu kang mbelani Budi awujud kalungguhane mbelani anak. Pethilan patrape bapak iki ana ing ngisor.

... Aku ngowoh ora percaya. Nyatane, ing ruang tamu dakdeleng ibu wis disarekake ana kono., ana getih kang mili saka mustakane ibu. Siji loro tangga sing layat padha alok, jare nalika ibu nggandholi sikile bapak mau kober dipulasara, mustakane ibu dijentep-jentepake menyang tembok. (MS, 2015:35)

Patrape bapak kuwalone Budi kang nganiaya ibu kandhunge kasebut kalebu patrap mara tangane kang ala. Patrap alane nganti nggawe ibu kelangan nyawane. Tatu kang disebabake saka tumindake bapak kasebut njalari Budi kelangan ibune sarta lara batine. Perkara cilik nganti nggawe pawongan liya kelangan nyawane lan anak dadi kelangan ibune amarga emosi kang ora bisa diempet. Bab kasebut dadi akibat kang ngrugikake wong liya.

Nesu

Nesu yaiku deranging ati, duka, lan srengen (Atmodjo, 1996:238). Priya kang nesu marang wanodya mesthi ana sebabe. Paraga priya kang

menehi gambaran nese marang wanodya yaiku paraga Pri sajrone cerkak KE. Pri nesu marang bojone amarga sawijine prakara kang bisa dideleng ing pethilan iki.

“Wah iya! Mula ta, Yem, karepku rak Avanzane dakaturi ngagem Mas Pri, awit aku saiki nganggo Audi iki. Iha kok Mas Pri malah nesu-nesu, jare aku iki kaya kegedhen empyak kurang cagak! Wah, nglarakake ati tenan! Awit Mas Pri ora kersa, ya wis, Avanzane daktitipke parker ing daleme ibu, ben digawe adhiku yen kuliyah!” (MS, 2015:42)

Rety crita marang Misiyem ngenani dheweke kang tuku montor maneh. Pri nganggep yen kekarepan kasebut gedhe sarta ora padha karo kemampuane. Minangka wanodya makarya, Rety nduweni kekarepan sing tumrape kudu bisa kagayuh. Ngrumangsani yen nduwe pakaryan ndadekake Rety ora ngrungokake omongane priya kang dadi sisihane. Kalungguhan Rety minangka bojo ing kene dinesuni amarga ora nggatekake omongan sisihane sing tujuwane apik. Samesthine minangka bojo dheweke nggatekake Pri.

Ngunggulake Wanodya Liya

Patrape ngunggulake liya pancen salah siji bab kang ora nyenengake lan disenengi dening sapa wae amarga bisa nggawe mindher lan lara ati pawongan apa maneh wanodya. Patrap seneng ngunggulake wong liya ing jlentrehan iki ditindakake dening Wirawan (*Maratuwa*) marang bojone yaiku Win. Pethilan kang nggambarake patrap kasebut kaya mangkene.

Sasuwene iki Wirawan ora tau crita bab ibune. Kejaba yen ngrembug panganan. Ibu yen masak ika, masak iki, mesthi enak! Wis ngerti sisihane ra isa masak lho, apa ora nuwuhake prongkolan ing dhadha? “Ibuku Win, yen masak tahu isi, wis, enak sajagat, pokoke!” Aku malah nyebek, sebel! (MS, 2015:49)

Patrape Wirawan kang asring ngunggulake ibune ing ngarepe Win, nggawe tuwuh lara atine wanodya sing minangka bojone kasebut. Akibat saka Priya kang asring ngunggulake wanodya liya kaya Wirawan kasebut bakale nuwuhake rasa mangkel ing ati wanodya. Kajaba wanodya kang dadi pambandhinge kasebut minangka ibu maratuwane. Apa maneh priya kasebut minangka sisihane saengga luwih gampang nuwuhake prakara sajrone bale wisma. Prakara kang wiwitane cilik bisa dadi gedhe saengga ora bisa enggal dirampungake.

PANUTUP

Dudutan

Adhedhasar analisis kang wis kalaksanan ing bab sadurunge bisa dijupuk dudutan ngenani

Kalungguhan Wanodya Sajrone Kumpulan Cerkak Mbok Sah Anggitane Fitri Gunawan saka telung underan yaiku (1) watak paraga wanodya, (2) kalungguhan paraga wanodya, (3) patrap paraga priya marang paraga wanodya. Watak ing kene dicundhukake karo perangane Fakih yaiku alus, welas asih, *emosional* lan *keibuan*. Watak alus diwujudake dening paraga wanodya kang tuturan sarta tumindake alus kang diduweni dening ibu (*Maratuwa*) lan Mbok Sah (MS). Kalorone mujudake watak alus kanthi cara tuturane marang wong liya kajaba antuk tumindak kang ora nyenengake. Kaloro yaiku welas asih kang tegese kebak rasa tresna marang sasama. Paraga wanodya kang nduweni watak kasebut yaiku Ibu (*Bledug*), Indah (TCL), Ibu (*Jlntah*), Ponisah lan Wrestti (MS). Katelu yaiku *emosional* kang diduweni dening paraga Indah (TCL), Sita (IK), Rety (KE), Win (*Maratuwa*), Wrestti lan Mbok Sah (MS), Nina (*Pojok*), sarta Desti (TJ). Kawolu paraga wanodya kasebut mujudake watak *emosional* kanthi ngrasakake sedhih, seneng, lan lara ati. Pungkasan yaiku *keibuan* kang diduweni dening paraga wanodya sing wis nduwe anak amarga watak kasebut mujudake rasa tresna marang anak kang ditresnani.

Dudutan sabanjure ngenani kalungguhan paraga wanodya kang diperang dadi loro yaiku tradhisional lan mandhiri. Wanodya tradhisional nduweni kalungguhan minangka ibu, anak, lan bojo kanthi diwujudake pakaryan bale wisma kang ditindakake. Wanodya mandhiri kang makarya sajabane omah diwujudake minangka pendhidhik, panyerat, abdi, lan PNS. Pakaryan kasebut ditindakake tumrap nyukupi kabutuhane sarta kulawarga.

Saka kalungguhan kang diduweni dening paraga wanodya bisa nyebabake patrap paraga priya kanthi diwujudake sawijine tumindak marang wanodya. patrap kasebut diperang dadi loro yaiku becik lan ala. Patrap becik diwujudake kanthi tumindake paraga priya kang seneng ngelem, trapsila, lan sareh. Paraga priya kang nduweni patrap seneng ngelem yaiku Wirawan (*Maratuwa*) lan Herlambang (TJ). Patrap trapsila lan sareh diwujudake kanthi tumindake Herlambang. Dene patrap ala diwujudake kanthi tumindak paraga priya sing mara tangan, nesu, lan ngunggulake wanodya liya. Patrap mara tangan diwujudake tumindak paraga bapak (*Jlntah*), yen patrap ngamuk diwujudake dening Pri (KE), lan pungkasan patrap ngunggulake wanodya liya yaiku paraga Wirawan.

Pamrayoga

Anane paraga wanodya kang disuguhake dening Fitri Gunawan liwat *Kumpulan Cerkak Mbok*

Sah diajab bisa dadi tepa tuladha tumrap wanodya ing jaman saiki kanthi dijupuk watak kang becik wae. Patuladha liya kang bisa dicontoh wanodya liyane yaiku minangka wanodya kudu ngerti kalungguhane sajrone kulawarga lan masyarakat. Kalungguhan ing kulawarga kalebu ngrampungake lan ngayahi tugas sarta kuwajibane minangka wanodya tradhisional nanging ora mung gumantung marang priya kanthi dadi wanodya mandhiri. Kajaba dadi wanodya mandhiri, sawijine wanodya ora ateges lali marang kodrade. Minangka wanodya mandhiri uga kudu tetep bisa ngayahi kalungguhane dhobel, kalorne kudu lumaku kanthi laras.

Panliten iki uga diajab bisa kanggo nguri-uri kasusastran Jawa kang dirasa isih kurang antuk kawigaten dening masyarakat Jawa mligine ing babagan feminisme. Saliyane iku sajrone panliten iki uga isih akeh kurange, mula panliti nyuwun pamrayoga saka para pamaos amrih bisa sampurnane panliten iki.

KAPUSTAKAN

- Alwisol. 2009. *Psikologi Kepribadian Edisi Revisi*. Malang: UMM.
- Amminudin. 1990. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru.
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: PT Rineka Cipta.
- 2010. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: PT Rineka Cipta.
- Darni. 2005. *Bahan Ajar Perempuan dalam Kritik Sastra*. Surabaya.
- 2016. *Kekerasan Terhadap Perempuan Dalam Fiksi Jawa Modern: Kajian New Historicism (Sebuah Kritik Sastra) Edisi Revisi*. Unesa University Press.
- Endraswara, Suwardi. 2013. *Metodologi Penelitian Sastra: Epistemologi, Model, Teori, dan Aplikasi*. Yogyakarta: CAPS.
- Fakih, Mansour. 2013. *Analisis Gender & Transformasi Sosial*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Faruk. 2012. *Metode Penelitian Sastra: Sebuah Penjelajahan Awal*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Handayani, S, Cristina dan Ardhian Novianto. 2004. *Kuasa Wanita Jawa*. Yogyakarta: PT LKiS Pelangi Aksara.
- Nurgiantoro, Burhan. 2007. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press.
- Rakhmat, Jallaluddin. 2004. *Psikologi Komunikasi*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- 2011. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Siswantoro. 2005. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Suwarni dan Widayati, Sri Wahyu. 2015. *Mengenal Sekilas Tredisi Jawa*. Surabaya: Bintang.
- Suwarni. 2018. *Bunga Rampai Bahasa, Sastra, dan Budaya*. Surabaya: Bintang
- Tong, Rosmarie Putnam. 2010. *Feminist Thought: Pengantar Paling Komprehensif kepada Arus Utama Pemikiran Feminis*. Yogyakarta: Jalasutra.
- Yasyin, Sulchan. 1997. *Kamus Lengkap Bahasa Indonesia (KBI-Besar)*. Surabaya: Amanah.